

Тарас Ткачук,
кандидат історичних наук
завідувач відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

ДЕЯКІ СТИЛІСТИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ ОРНАМЕНТАЦІЇ СТОЛОВОГО ПОСУДУ ТОМАШІВСЬКОЇ ГРУПИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (МЕТАЗНАКИ І ЗНАКИ), «ІМПОРТИ» І ВІДНОСНА ХРОНОЛОГІЯ

У статті розглядається використання двох елементів орнаментальних схем (метазнаків) томашівської групи у часі. Показано, що їх наявність або відсутність у керамічних комплексах можуть слугувати хронологічними маркерами. Описана динаміка контактів томашівської групи з іншими локальними групами трипільської культури.

Ключові слова: Трипільська культура, томашівська група, кераміка, орнаментация.

Томашівська група трипільської культури, мабуть, одна з найкраще досліджених локальних груп культури Трипілля – Кукутеня. На основі вивчення морфології посуду і стилістики його орнаментации виділено чотири фази розвитку цієї групи (Круц, Рижов, 1985, с. 45 - 56). Отримані радіокарбонні датування деяких пам'яток томашівської групи (Ohlrau, 2020; Shatilo, 2021), що дозволяє її розташувати у часі від початку до першої половини IV тис. до н.е., а також проведено геомагнітне сканування кількох поселень цієї групи (Rassmann, et al, 2016, p. 29 - 54).

Метод

Не зважаючи на певні успіхи в дослідженні томашівської групи, повні публікації її матеріалів, за винятком Попудні (Starkova, 2024, 5 - 51), відсутні. Більшість поселень томашівської групи детально не атрибутовані (невідомо до якої фази вони належать) і вони не мають радіокарбонних дат. Тому пошуки стилістичних відмінностей томашівської орнаментики у часі та просторі залишається важливим джерелом для їх досліджень.

Під час збирання матеріалів для написання кандидатської праці, автору пощастило опрацювати колекції неопублікованої кераміки деяких поселень томашівської групи і детально дослідити їх морфологію і стилістику. Був запропонований семіотичний підхід до вивчення трипільської орнаментики, як до знакової системи (Ткачук, Мельник, 2005).

У цій роботі зупинимось на аналізі двох елементів томашівської орнаментики – вигнутих і прямих сіток в зрізаних овалах довкола ручок біконічного посуду, овалах біля ручок амфор і великих чорних кіл з боків широких тангент і тонких дуг довкола них. Ці елементи були частиною сталих орнаментальних схем (метазнаків). У певних місцях орнаментальних схем зображували дрібні знаки, які часто міняли на інші. Як показали дослідження, кількість цих знаків не була сталою, але з часом мінялася (Ткачук, Мельник, 2005, с. 195, 197).

Аналіз

Поселення Володимирівка відносять до етапу В II (Рижов, 2015, с. 162). До аналізу залучено 447 одиниць посуду цієї групи. Орнаментация її посуду стала основою для формування орнаментации посуду томашівської групи. Зазначимо, що такі властиві всім етапам томашівської групи схеми розпису як овали розташовані у мисках у вигляді цифри «8», великі дуги з потовщеннями на кінцях і перемичками між ними, фестони, «лицьові» амфори, «совині лики», горизонтальні ряди негативних овалів або діагональних ліній, горизонтальні великі лінзоподібні овали з'єднані тонкими дугами з краями орнаментальних полів вже можна побачити на посуді Володимирівки. Вигнутих сіток у великих овалах довкола ручок і чорних великих кіл з боків тангент не виявлено.

На орнаментальних елементах посуду з Володимирівки помітні впливи орнаментальних традицій шипинецької локальної групи. Це, наприклад, короткі лінії які перетинають лінії що

заповнюють широкі орнаментальні стрічки та біле окантування розпису кратера (рис. 1: 1-3) або моделі житла (Пассек, 1941, с. 34: рис. 8).

Найбільше на формування орнаменталістики посуду володимирівської групи вплинули носії мерешовських традицій з Середнього Подністров'я. Це помітно на розписах посуду Володимирівки – миски розмальовані «кометами», великими негативними овалами розташованими за дзеркальною симетрією у вигляді цифр «8», кубки з горизонтальними чорними лінзоподібними овалами з'єднаними тонкими лініями з границями орнаментальних бордюрів, хвилясті розписи, «совині лики» і фестони на округлотілому великому посуді, схеми розписів амфор «лицьовими» мотивами, «біноклі» тощо.

Мальований посуд з Піщаного дуже подібний на володимирівський. До аналізу залучено 88 «столових» посудин. Це поселення відносять до першої фази небелівської групи (Рыжов, 2015, с. 163). На його столовому посуді також можна побачити впливи шипинецької групи – великий хрест з чорних лінзоподібних овалів біля ручок амфори з «лицьовим» розписом. На розписі покоришки грушоподібної посудини з цього поселення вперше з'явилося зображення випуклої сітки у великому овалі.

Серед 56 «столових» посудин з поселення Колодисте, яке зараз відносять до небелівської групи (Рыжов, 2015, с. 163), вже маємо вигнуті сітки в овалі на біконічній посудині (рис. 1: 4).

На посуді з Колодистого помітні впливи традицій шипинецької групи. Це, наприклад, хрестоподібні розписи покоришок грушоподібного посуду.

До першої фази томашівської групи відносять поселення Попудня (Круц, Рыжов, 1985, с. 46). На 115 «столових» посудинах залучених до аналізу сіток в овалах біля амфор і чорних кіл з боків тангент біконічного посуду не виявлено.

На одній біконічній посудині з Попудні маємо хвилясту схему (Starkova, 2024, р. 25, fig. 12: 2) типову для такого посуду чечельницької групи. Витоки хвилястих схем розпису знаходимо серед посуду мерешовської групи (Tkachuk, 2013, р.117, pl. 5:1).

З іншого поселення першої фази томашівської групи Стара Буда до аналізу залучено 31 «столова» посудина. Тут на біконічній посудині та посудині з високою горловиною з боків широких тангент зображені великі чорні кола і тонкі дуги довкола них (рис. 2: 1). Цей елемент орнаментики з'явився під впливом традицій шипинецької групи. Їх бачимо, наприклад, на округлотілих посудинах з Шипинець Б (Кандиба, 2004, с. 43: мал. 6 - 11).

Поселення Доброводи відносять до другої фази томашівської групи (Круц, Рыжов, 1985, с. 47). До аналізу залучено 108 одиниць «столового» посуду. Серед його орнаменталістики є вигнуті сітки у великих овалах довкола ручок амфор і зрізаних великих овалів довкола ручок біконічних посудин, а також тонкі дуги з потовщеннями на кінцях довкола великих чорних кіл зображених з боків широких тангент (рис. 2: 2, 3). Такі ж елементи має орнаменталістика посуду Чичеркозівки (залучено 97 «столових» посудин), Тального 3 (залучено 10 «столових» посудин) і Сушківки (залучено 124 «столові» посудини) (рис. 2: 4; рис. 3).

Серед кераміки поселень цієї фази томашівської групи знаходимо невелику кількість «імпортів» чечельницької групи.

З якогось поселення другої фази томашівської групи походять «імporti» на поселенні петренської групи Липчани, де виявлена біконічна посудина виготовлена із каолінової глини і орнаментованої типовою томашівською схемою у вигляді тангент та обрізаних овалів довкола ручок. З боків широких тангент намальовані великі чорні кола з дугами довкола них (Збенович, Шумова, 1989, с. 103, рис. 4; 5) (рис. 3: 1).

До третьої фази томашівської групи відносять поселення Тальянки (Круц, Рыжов, 1985, с. 49). Для аналізу нам доступно 833 «столові» посудини з 24 площадок 1981 – 1994 років досліджень. Вигнуті сітки у великих овалах довкола ручок амфор і біконічного посуду трапляються по одному разу (в одному випадку два рази) на посуді з площадок 7, 8, 10, 13, 15, 17, 18, 20, 21, 24. Переважна кількість «столового» посуду цього поселення мала прямі сітки. На біконічному посуді з Тальянок вже не зображували тонких дуг довкола великих чорних кіл розташованих з боків широких тангент. Їх немає і на біконічному посуді Майданецького і пізнішої Томашівки.

Поселення Майданецьке також відносять до третьої фази томашівської групи (Круц, Рыжов, 1985, с. 49). Нам доступні керамічні матеріали досліджень цього поселення з 1971 до 1988 років. На основі аналізу орнаменталістики 1259 «столових» посудин помітно, що посуд з намальованими

архаїчними вигнутими сітками в горизонтальних великих овалах навколо ручок знайдені у ямах (яма VI комплексу Ж, яма 1979, яма комплексу О). Фрагмент кераміки з такою ж орнаментациєю знайдено в ямі дослідженої у 2013 році (Müller J et al, 2017, p. 125: 3). Довкола ручок посуду з площадок намальовані прямі сітки властиві для пізніших розписів томашівської групи. Це підтверджує висловлену деякий час тому висновок про двошаровість поселення Майданецьке (Шмаглий, Видейко, 2002, с. 116–119).

Аналіз доступного нам мальованого посуду з Майданецького не дає підстав для більш детальної мікрохронології цього поселення. Не виключено, що протягом часу існування поселення змін у орнаментальних схемах (метазнаках) і дрібних знаках зображених в їх певних зонах не відбувалось. Але на третій фазі томашівської групи спостерігається збільшення кількості дрібних знаків на мальованому посуді (Ткачук, Мельник, 2005, с. 194 - 195).

На доступному матеріалі не виявлено кераміки етапу В II, що викликає сумніви у датуванні «найранішої фази Майданецького між 3 990 – 3935» (Ohlrau, 2020, p. 228). Керамічні матеріали з рову і гончарної печі, для яких отримані ці ранні дати, вимагають додаткового дослідження.

Серед кераміки Майданецького знайдений посуд не характерний для томашівської групи того часу – «імпорти» (рис. 4). Найбільша їх кількість належить чечельницькій групі (Шмаглий, Видейко, 2002, с. 99–103; с. 106, рис. 40, 5.6; с. 107, рис. 41; с. 109, рис. 43). На площадці Б знайдений один такий «імпорт», на площадці Є – один «імпорт», на площадках комплексу Ж – сім «імпортів», на площадці комплексу И – два «імпорта», на площадці комплексу О – один «імпорт», на площадці комплексу П – сім «імпортів», на площадці комплексу И – два «імпорта».

На поселення чечельницької групи Стіна IV виявлені керамічні «імпорти» томашівської групи. До них належать як посуд виготовлений із каолінової глини (типова сировина для томашівської кераміки), так і посуд з відмуленої глини з томашівськими розписами. На окремих чечельницьких посудинах зображено томашівські знаки (Ткачук, Якубенко, 2003, с. 270–272). Ця кераміка свідчить про зворотний зв'язок носіїв чечельницьких традицій виготовлення кераміки з томашівським населенням. Прямі сітки в великих овалах біля ручок «імпортів» із Стіни IV вказують, що ці контакти відбувалися вже на третій фазі розвитку томашівської групи (рис. 3: 2–4).

Впливи орнаментальних традицій петренської групи на кераміці Майданецького представлені головним чином різними знаками і елементами розписів властивими для петренської кераміки та не характерних для кераміки томашівської групи. Це використання білої фарби на томашівських розписах (Шмалій, Видейко, 1987, с. 67, рис. 5: 11), малі кола з різними знаками в середині, дуга з малими чорними колами на її кінцях. Також в Майданецькому знайдена зрізано-конічна миска петренської групи з такими ж дугами (Шмалій, Видейко, 2002, с. 108, рис. 42: 3).

У Майданецькому виявлена велика біконічна посудина з округлими ребрами орнаментация якої має аналогії серед посуду канівської групи (Шмаглий, Видейко, 2002, с. 108, рис. 42: 10), виявлено ще декілька фрагментів посуду канівської групи. Відомі зворотні томашівські «імпорти» на поселеннях канівської групи Хлистунивка і В'язівки (Овчинников, 2014, с. 312, рис. 79: 9; с. 340, рис. 107: 5).

Маємо також фрагменти двох посудин – одної миски розмальованої великими овалами в середині (Шмаглий, Видейко, 2002, с. 108, рис. 42: 3) і одної округлотилої посудини розмальованої великими вертикальними овалами. Посуд з такою орнаментациєю, на нашу думку, відноситься до традицій бадразької групи. Саме з експансією бадразької групи можна пояснити появу косенівської групи. Про одночасовість існування бадразької і томашівської груп свідчить зображення томашівських знаків у вигляді лінзоподібного овалу заповненого навскісною сіткою і хвилястих стрічок з його боків посередині зрізано-сферичної бадразької «імпоротної» миски виявленої в пізньошипинецькому шарі печери Вертеба (Tkachuk, 2013, p. 128, pl. 16, 5).

Таким чином, наявність керамічних «імпортів» серед посуду Майданецького дозволяє синхронізувати поселення третьої фази томашівської групи з чечельницькою групою, останніми фазами петренської і шипинецької груп, бадразькою групою та першою фазою косенівської групи.

Епонімне поселення Томашівка віднесено до четвертої, останньої фази розвитку групи (Круц, Рижов, 1985, с. 53). До аналізу залучено 227 столових посудин. У колекції посуду з цієї

пам'ятки знайдено один кубок з низькими плечиками та великою ручкою, фрагмент верхньої частини кубка розмальованого архаїчною схемою «лицьовий» мотив, фрагмент біконічної посудини з вигнутою сіткою у горизонтальному великому овалі довкола ручки. Ця кераміка належить до раннього часу формування томашівської групи і свідчить на двошаровість поселення Томашівка.

Серед томашівського посуду з цього поселення знаходимо велику округлотілу посудину з розписом властивим традиціям чечельницької групи. Тут також виявлено високий кубок з плавно відігнутим вінцем і біконічну посудину з округлим тулубом. Їх орнаментация не властива томашівським традиціям розпису посуду. Вони, на нашу думку, відносяться до косенівської групи і свідчить про синхронність останніх фаз томашівської і перших фаз косенівської груп, на що вказувала, свого часу Т. Г. Мовша (Мовша, 1990, с. 170–171). З огляду на чечельницьку посудину у колекції з Томашівки, з першими фазами косенівської групи була синхронна остання фаза чечельницької групи.

Висновки

Поділ розвитку томашівської групи на чотири фази запропонований Рижовим і Круцом в загальних рисах залишається актуальним.

На формування орнаментации томашівської групи вплинули традиції володимирівської групи. Вона, своєю чергою, отримала культурні імпульси від мерешовської групи та першої фази шипинецької групи.

Впливи шипинецької групи прослідковуються на посуді небелівської групи.

На другій фазі томашівської групи кераміку з елементами розписів шипинецького походження бачимо на посуді багатьох поселень.

Поселення третьої фази томашівської групи можна поділити на дві підфази. В цей час зникають тонкі дуги довкола великих чорних кіл розташованих з боків широким тангент. Амфори та біконічний посуд розмальовані овалами з вигнутими сітками довкола ручок трапляються на площадках. Спостерігається зростання зв'язків між різними локальними групами, що помітно через збільшення керамічних «імпортів» на поселенні Майданецьке. Збільшується кількість знаків на столовому посуді цієї фази.

Дослідження морфології, стилістики та знакових систем томашівської групи (так само інших локальних груп) культури Кукутень -Трипільля такі ж важливі, як і радіокарбонне датування і геомагнітне сканування їх поселень.

ЛІТЕРАТУРА

- Збеневич В.Г, Шумова В. А. 1989. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований. Первобытная археология. Киев. Наукова думка, с. 97 – 106.
- Круц В. О., Рижов С.М. 1985. Фази розвитку пам'яток томашівсько – сушківської групи. Археологія. 51. С. 45–56.
- Кандиба О. 2004. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного села. «Букрек», Чернівці.
- Мовша Т. Г. 1990. Актуальные проблемы истории позднетрипольского населения днестровско-днепровского междуречья. Тезисы докладов. Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине. I полевого семинара. С. 169–174.
- Овчинников Е. В. 2014. Трипольська культура Канівського Подніпров'я. Київ.
- Пассек Т. 1941. Трипольська культура. Київ. Видавництво Академії наук.
- Рыжов С. 2015. Владимировская локально-хронологическая группа западнотрипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье. Культурный комплекс Кукутень-Трипільля та його сусіди. Астролябія. Львів. С. 153–166.
- Ткачук Т, Якубенко О. 2003. Нові дані про локально-хронологічну приналежність поселення Стіна IV. Українознавчі студії. 4 – 5. Івано-Франківськ, с. 265–274.
- Ткачук Т, Мельник Я. 2005. Знакові системи трипольсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд). Частина II. «Нова книга», Вінниця.

- Шмаглій М.М, Відейко М.Ю. 1987. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майдпнецького на Черкащині. Археологія. 60, с. 58–71.
- Шмаглій Н. М, Відейко М. Ю. 2002. Майданецкое – трипольский протогород. Stratum Plus. № 2. Кишинев, с. 44–136.
- Müller J, Hofmann R, Kirleis W, Dreibroudt S, Ohlrau R, Brandtstätter L, Dal Corso M, Out W, Rassmann K, Burdo N, Videiko M. 2017. Maidanetske 2013. New Excavations at a Trypillia Mega-site. Studien zur Archäologie in Ostmitteleurope. 16. Bonn.
- Ohlrau R. 2020. Maidanets'ke. Development and decline of a Trypillia mega-site in Central Ukraine. Sidestone Press. Leiden.
- Rassmann R, Korvin – Piotrovskiy A, Videiko M, Müller J. 2016. The New Challenge for Site Planning and Geophysics: Revealing the Settlement Structure of Giant Settlements by Means of Geomagnetic Survey. Trypillia Mega-sites and European Prehistory 4 100 – 3 400 BCE. London – New York. P. 29–54.
- Shatilo L 2021. Tripolye typo-chronology. Mega and Smaller Sites in the Sinyukha River Basin. Sidestone Press. Leiden.
- Starkova E. 2024. The Trypillia Settlement of Popudnya: a Century after Marian Himner. Revista arheologică, vol. XX № 1, p. 5–51.
- Tkachuk T. 2013. Painted ceramics. In Kadrow S (ed). Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and the Ogród sites. Kraków, p. 29–44; p. 117–225.
-

Taras Tkachuk,
PhD, Head of the Department of Archaeology,
National Reserve “Ancient Halych”

SOME STYLISTIC ELEMENTS OF ORNAMENTATION OF PAINTED POTTERY OF THE TOMASHIVSKA GROUP OF THE TRYPILLIA CULTURE (METASIGNS AND SIGNS), ‘IMPORTS’ AND RELATIVE CHRONOLOGY

The article examines selected stylistic elements of tableware ornamentation of the Tomashivka group of the Trypillia (Cucuteni–Trypillia) culture, focusing on two recurring ornamental schemes interpreted as metasigns and on the presence of ceramic “imports” as indicators of relative chronology and intergroup contacts. The study is based on the analysis of painted ceramics from a wide range of settlements attributed to all four developmental phases of the Tomashivka group, from the early Vladimiriivka horizon to the final phase represented by the eponymous site of Tomashivka.

A semiotic approach to ornamentation is applied, treating decorative elements as components of a structured sign system. Particular attention is paid to curved and straight grids within large truncated ovals around vessel handles, as well as to large black circles flanked by tangents and thin arcs. The diachronic distribution of these metasigns demonstrates that their appearance, transformation, or disappearance can serve as reliable chronological markers. The paper traces the gradual replacement of archaic curved grids by straight ones, the decline of specific arc motifs during the third phase, and the increase in the number of minor signs within ornamental schemes over time.

Comparative analysis of “imports” reveals intensive and changing interactions between the Tomashivka group and neighboring local groups, including the Shypyntsi, Chechelnyk, Petreni, Kaniv, Badrazhi, and early Kosenivka groups. These contacts allow for a refined synchronization of regional developments during the first half of the 4th millennium BC. The results confirm the continued relevance of the four-phase model of Tomashivka development and demonstrate that stylistic and semiotic analysis of ceramic ornamentation remains a key tool alongside radiocarbon dating and geomagnetic surveys.

Keywords: Trypillia culture, Tomashivska group, ceramics, ornamentation.

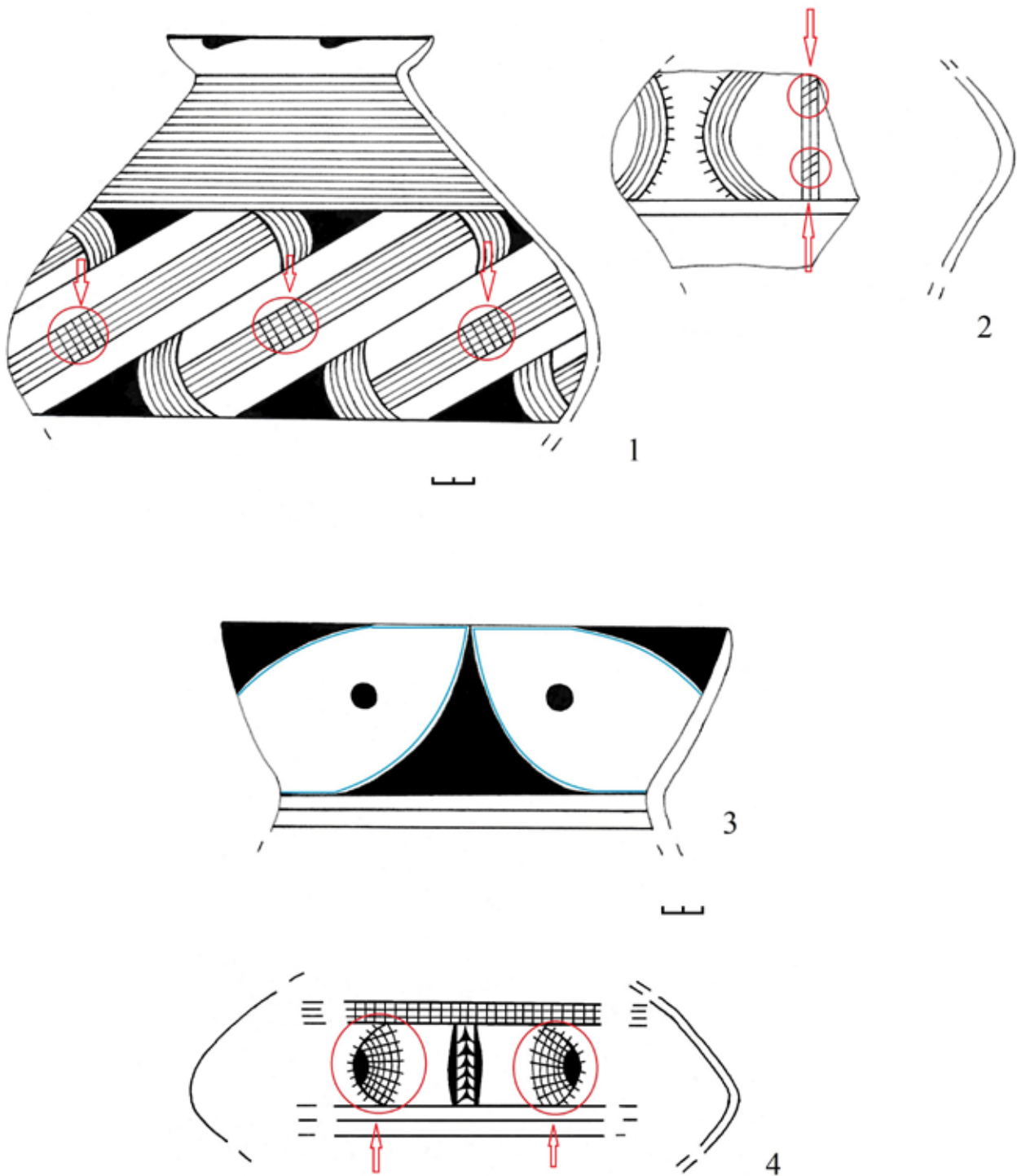

Рис. 1. 1–3. Елементи орнаментальних традицій шипинецької групи на посуді з Володимирівки.
Виділені овалами і стрілками;
4. Вигнуті сітки на посудині з Колодистого. Виділені овалами і стрілками

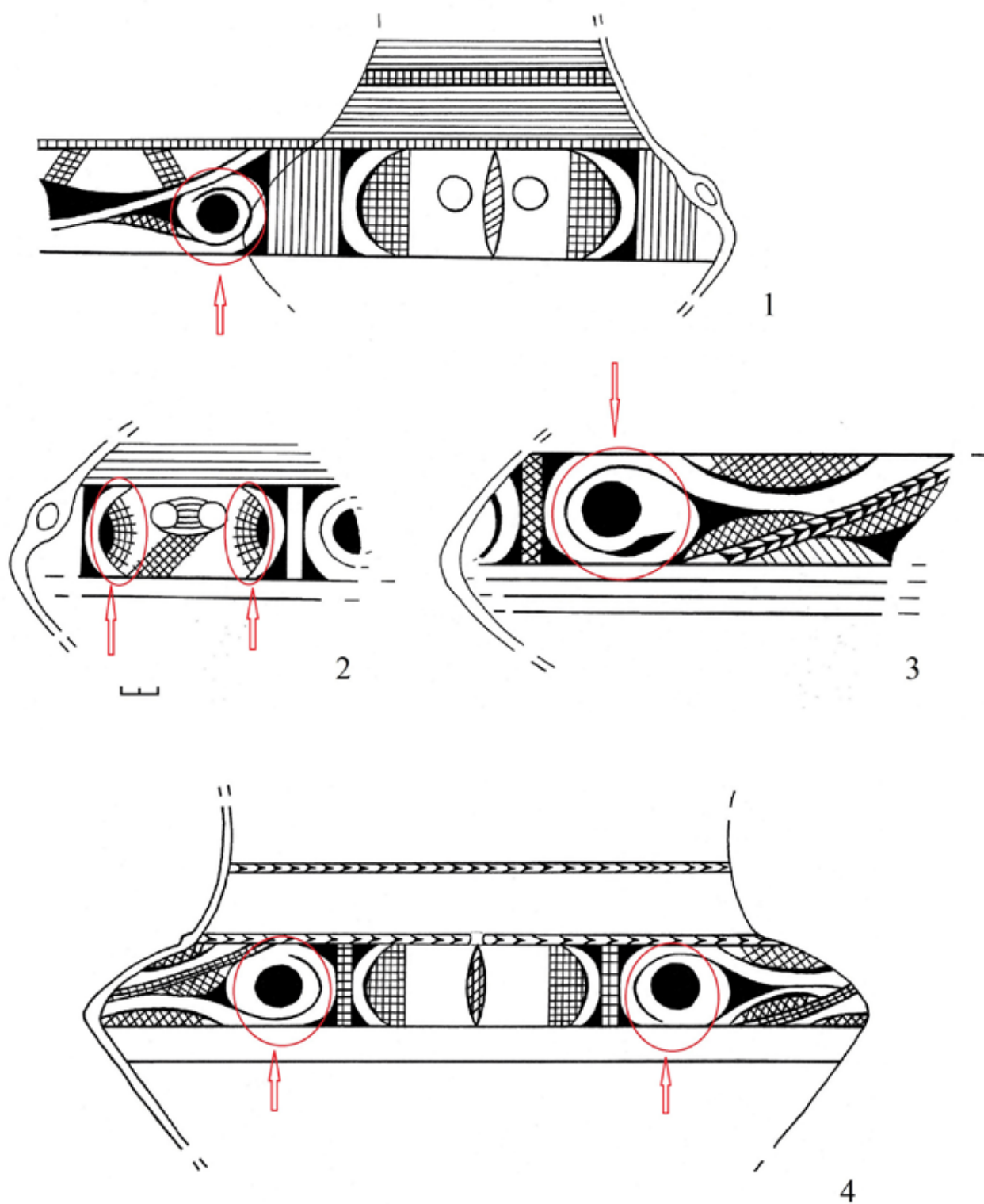

Рис. 2. 1. (Стара Буда). 3. (Доброводи), 4. (Тальне 3). Великі чорні кола з боків тангент.
2. Вигнуті сітки на посудині з Добровод. Виділені овалами і стрілками

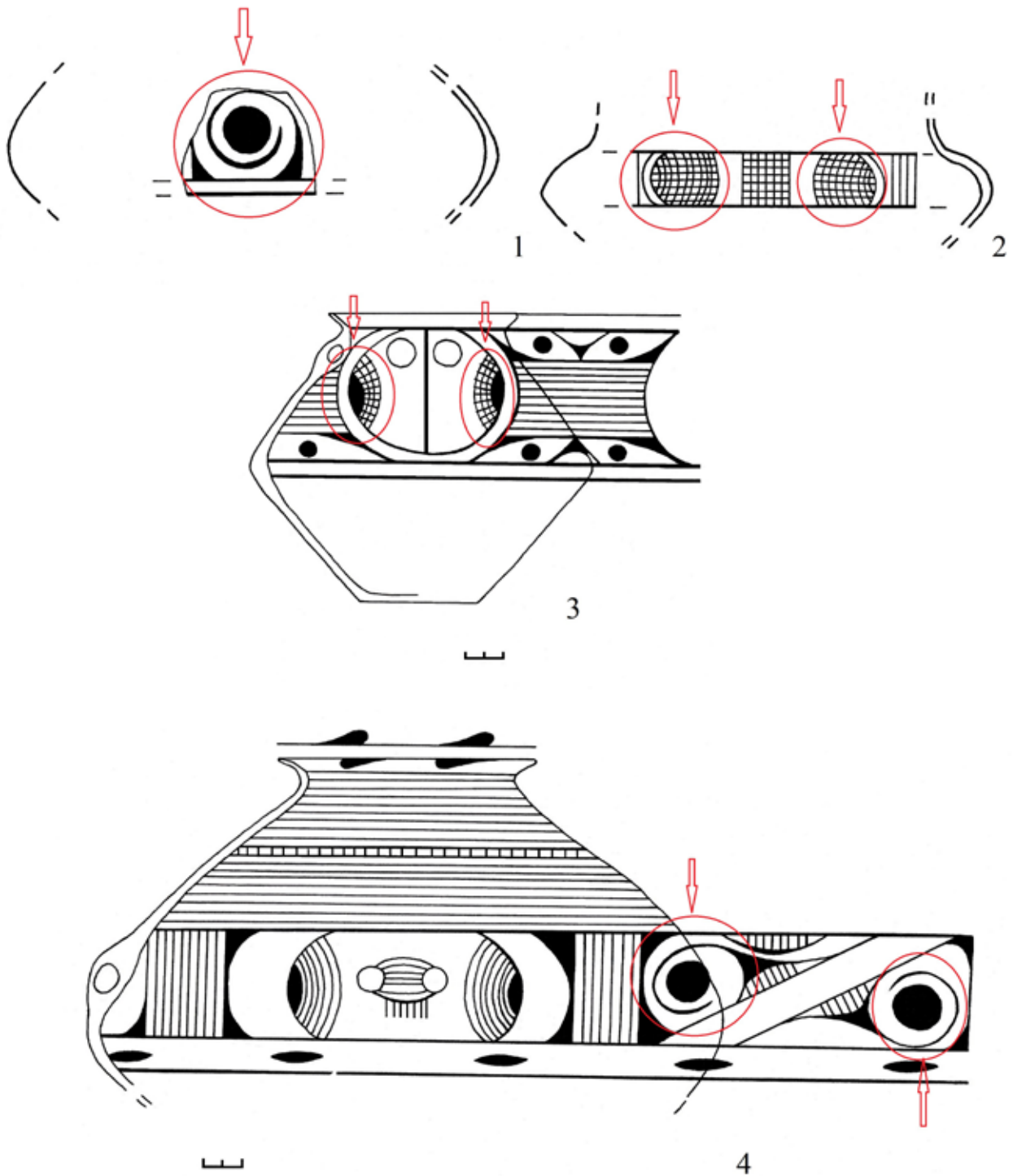

Рис. 3. 1. Чорний овал і тонка дуга довкола на посудині з Чичеркозівки. Виділений овалом і стрілкою.
2. Вигнуті сітки на посудині з Чичеркозівки. Виділені овалами і стрілками.
3. Вигнуті сітки на амфорі із Сушківки. Виділені овалами і стрілками.
4. Чорні великі кола з тонкими дугами довкола з боків тангенти на посудині із Сушківки. Виділені овалами і стрілками

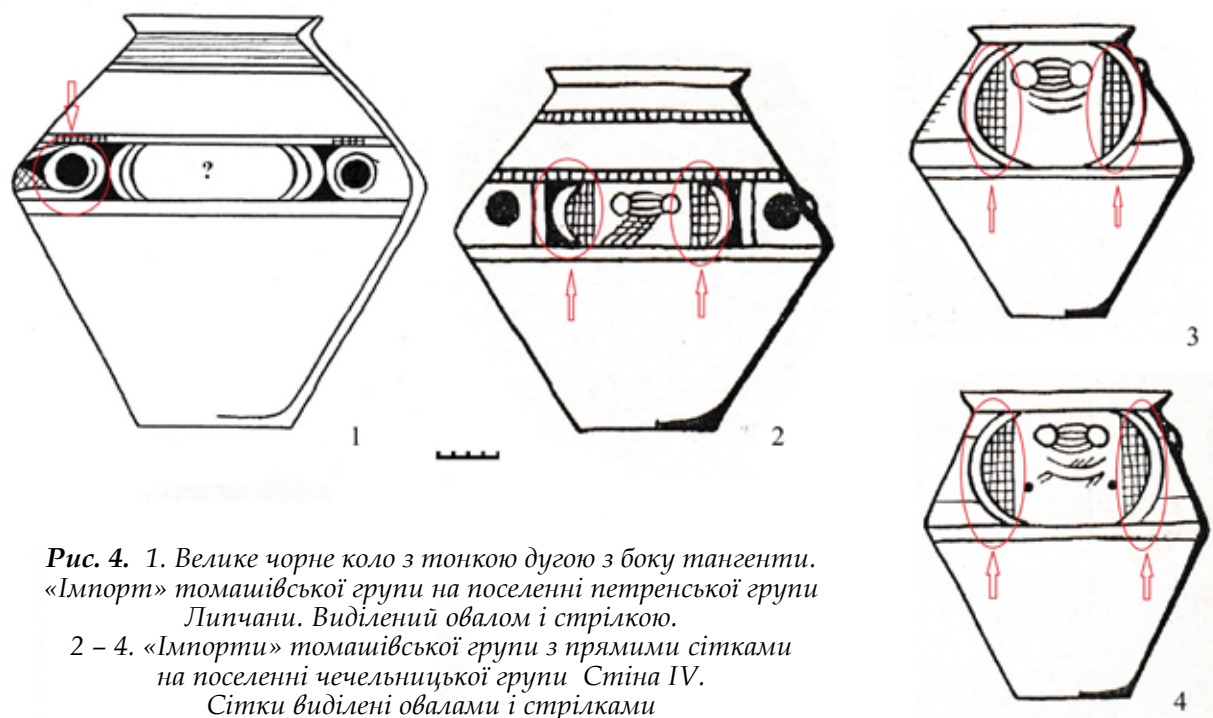

Рис. 4. 1. Велике чорне коло з тонкою дугою з боку тангенти. «Імпорт» томашівської групи на поселенні петренської групи Липчани. Виділений овалом і стрілкою.
2 – 4. «Імporti» томашівської групи з прямими сітками на поселенні чечельницької групи Стіна IV. Сітки виділені овалами і стрілками

IV фаза	Томашівка	Косенівська група					
III фаза	Тальне II	Майданецьке	Косенівська група	Чечельницька група	Петренська група	Канівська група	Бадразька група
	(2)						
	Майданецьке (1)						
	Тальянки		Чечельницька група				
II фаза	Сушківка, Доброводи, Чичеркозівка, Тальне III		Чечельницька група				
I фаза	Стара Буда, Попудня		Чечельницька група				Шипи-нецька група
Небелівська група	Колодисте						
Володимирівська група	Піщана						
	Володимирівка						Шипи-нецька група

Рис. 5. Динаміка напрямків «імпорту» і вплив на поселеннях Буго – Дніпровського межиріччя початку – першої половини IV тис. до н.е.